

Примітки

¹ Савишников І. К. Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 рр. // Археологія.— 1987.— № 57.— С. 96, 97.

² Савишников И. К. Исследования пригорода древнерусского Звенигорода // Труды Международного конгресса археологов-славистов.— Киев, 1988.— Т. 2.— С. 143, 144.

ДОДАТОК: Пояснення будівельних термінів, вжитих у статті.

1. Конструктивні елементи:

лежень — масивний опорний елемент, що усією площею лежить на основі;

слижі (сляжі) — 1) ляги підлоги; 2) ригелі у стелах ламаної форми; тут: поздовжні опорні балки, розташовані паралельними смугами;

гнет — притискаючий елемент помосту, що слугує для перерозподілу динамічних навантажень та погашення вібрації;

стяга — у мостових опорах затяжка паралельних стінок опори заповненої баластом; тут: затяжка для фіксації відстані між паралельними слижами і гнетами;

паля — стовп з загостреним нижнім кінцем вбитий (а не закопаний) в основу;

чіп — виступаючий з площини шип у з'єднаннях дерев'яних конструкцій.

2. Сортамент дерев'яних заготовок:

півколода — колода розщеплена навпіл;

плениця — півколода із стесаними гострими краями;

плаха — товста дошка сегментного профілю (край колоди);

тесанець — колода протесана з двох взаємопаралельних країв;

тесаниця — протесана дошка.

Одержано 18.05.92

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУБОТОВІ

П. А. Горішній

Село Суботів розташоване на правому березі р. Тясмин за 8 км від м. Чигирин. Про час його заснування свідчень немає. Відомо тільки, що вже на початку XVII ст. Суботів як хутір входить до складу Чигиринського староства і стає власністю козацького сотника Михайла Хмельницького — батька майбутнього гетьмана.

За часів Богдана Хмельницького Суботів, ставши улюбленою резиденцією гетьмана починає розростатися. Тут було збудовано вітряки й водяний млин, на р. Субочі створено кілька ставків. Богдан Хмельницький мав тут велику пасіку, стаїні, які часто відвідував. У центрі села стояла дерев'яна Михайлівська церква.

Укріплений двір Богдана Хмельницького містився на підвищеному місці, захищеному з півночі заплавами Тясмина та болотами, а зі сходу і заходу — крутими схилами пагорба.

Як свідчить Павло Алеппський, двір був обнесений двома рядами валів і ровом. Залишки валів у північно-західній частині замчища збереглися до наших днів і були досліджені нами в 1970—1972 рр.

Замок Хмельницького в Суботіві був обнесений дерев'яними стінами й вежами. Посеред двору стояв мурований палац гетьмана, руїни якого залишались до 1830 р., коли їх розібрали для будівництва Медведівського монастиря¹. Ці руїни замалював Т. Г. Шевченко, а в 1826 р. їх зобразив художник Сплетсер.

Поруч з палацом Богдана Хмельницького розташовувались будинки козацької старшини, житла прислуги та різні господарські споруди.

У 1653 р. в Суботіві Богдан Хмельницький збудував другу церкву — Іллінську, яка стала його усипальнею та згідно деяких історичних джерел й усипальнею його сина Тимоша.

Церква прекрасно збереглася до наших днів. Історичне значення цієї пам'ятки доповнюється її мистецькою цінністю. Вона є класичним взірцем національної української архітектури середини XVII ст. Тут добре збереглися всі основні риси планування, пропорції та убрання, харак-

© П. А. ГОРІШНІЙ, 1995

терні для стиля так званого українського барокко. Але ззовні та всередині пам'ятка зазнала деяких доробок та руйнівних дій часу.

Тут також були проведені архітектурно-археологічні дослідження, а одержані під час розкопок матеріали допомогли реставрувати первинний вигляд церкви.

Археологічні дослідження в Суботіві розпочато 1970 р. Слов'янською експедицією, очолюваною к. і. н. Р. О. Юрою.

Вони здійснювались у зв'язку з рішенням уряду України створити в Суботіві й Чигирині історико-меморіальний комплекс, пов'язаний з визвольною війною українського народу 1648—1654 рр., та життям і діяльністю видатного державного діяча і полководця, гетьмана Богдана Хмельницького. Перший етап дослідження був здійснений у 1970—73 рр. Після тривалої перерви археологічні дослідження в Суботіві були продовжені в 1989—93 рр. у зв'язку із рішенням Ради міністрів України про створення Чигиринського історико-культурного заповідника на честь 400-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького.

Завданням експедиції 1970—1973 та 1989—1993 рр. було виявлення решток палацу Богдана Хмельницького та житлово-господарських комплексів, розташованих на замковому подвір'ї. Вивчення оборонних споруд Суботівського замчища, дослідження підземної частини Іллінської церкви, а також пошуки резиденції Богдана Хмельницького в м. Чигирині та дослідження там залишків оборонних споруд. З цією метою була створена Чигиринська археологічна експедиція — керівник к. і. н. П. А. Горішній та Суботівський загін цієї експедиції який очолював д. і. н. М. П. Кучера.

У 1970 р. Слов'янська експедиція досліджувала територію замчища. З цією метою було закладено 12 траншей і один шурф. У культурному шарі виявлено уламки посуду XVII ст., кістки тварин. На глибині 0,8 м поряд з пізньосередньовічною керамікою траплялись уламки давньоруського посуду XI ст. та фрагменти ліпного посуду доби бронзи. У траншеях 1—2 знайдено уламки жолобчастої цегли та фрагменти полив'яної черепиці XVII ст. із зеленою поливою.

У траншеї 3 виявлено яму, в заповненні якої знайдено велику кількість фрагментів посуду XVII ст., уламок керамічного світильника, фрагмент черепиці із зеленою поливою та залізу підковку від чобота. В усіх траншеях траплялись фрагменти посуду доби бронзи та кістки свійських і диких тварин. У траншеї 4 знайдено виключно пізньосередньовічний матеріал — уламки посуду XVII ст., залізу пряжку, ніж, точильний брусок, фрагменти скляних посудин гутного виробництва. Часто траплялись пічні керамічні кахлі з рельєфним геометричним та рослинним орнаментом. У різних траншеях відкрито кілька ям, заповнених матеріалом XVII ст. та доби бронзи. У деяких ямах простежено залишки будівельних матеріалів та мурованих кладок, розібраних місцевими мешканцями для власних потреб. Так, на горді місцевого жителя С. Коваленка під час спорудження погребу було вибрано кладку давнього фундаменту, що мав форму квадратного стовпа (22 м), можливо що це була підземна частина або фундамент оборонної вежі.

У східній частині цієї траншеї було виявлено верхній зріз ще однієї кладки кам'яного фундаменту шириною 1 м, який йшов у північно-східному напрямку, виступаючи за межі траншеї. Як з'ясувалося пізніше фундамент мав довжину 1,75, ширину 1 і висоту 1,1 м. Фундамент викладено з невеликих брил каменя-пісковика на глиняному розчині. Північний торець фундаменту мав вертикальний зріз, який свідчить, що далі він не продовжувався. Східна стінка фундаменту вертикальна, західна — дещо розширюється донизу. Поблизу південного торця фундаменту на рівні верхнього зрізу лежало п'ять цеглин XVII ст. жолобками донизу. Під час розчищення фундаменту виявлено уламки пізньосередньовічного посуду. Отже, фундамент можна датувати XVII ст.

З метою визначення первинних форм і розмірів замчища, які зараз повністю запливли, у північній його частині на терасоподібному майданчику між залишками валів було закладено дві траншеї. На глибині понад 1 м у заповненні рову залягав матеріал виключно XVII ст. Це фрагменти посуду, пічних кахлів, черепиці і цегли XVII ст. Дно рову виявлено на глибині 3,3 м. Зовнішній схил рову був пологий, внутрішній — східчастий, ширина рову — 7 м.

Вдалося також простежити будову зовнішнього валу. В його насипі виявлені зотлілі дубові деревини, що лежали вздовж і поперек, траплялись уламки посуду XVII ст.

Отже встановлено, що всередині зовнішнього валу містились дерев'яні конструкції — зруби.

Експедиція дослідила і Іллінську церкву. Під сучасною дерев'яною підлогою виявлені невеликі камені пісковика, уламки сучасної і жолобчастої цегли, фрагменти керамічного посуду XVII ст., кістки тварин. Фундамент біля північної стіни залягав на глибину 1,3 м.

На відстані 0,5 м від північної стіни церкви, на глибині 1,45 м відкрито поховання дорослої людини у дерев'яній труні. Могильна яма, що чітко простежувалась на східній стінці розкопу, не перерізала шару будівельного сміття, що свідчить про відносно давнє походження поховання. Від труни залишилась лише дерев'яна труха по контурах. Скелет належав людині похилого віку (65—70 років). Небіжчик орієнтований головою на захід. Ліва рука зігнута в лікті, але кисть лежить на правому плечі. Череп лежить трохи боком. На кістках таза небіжчика збереглися шматочки шовкової матерії, можливо рештки пояса. Будь-якого іншого інвентаря при померлому не виявлено².

На відстані 1 м на південь від першого, на глибині 1,6 м було виявлено друге поховання. Воно належало дорослій людині середнього віку (45—50 років). Дерево з якого зроблена труна також зотліло, але не так сильно як у першому похованні. Розміри труни — 0,5×1,7×0,35 м. Небіжчик орієнтований головою на захід. Кисті обох рук лежать на грудях, череп — на боці, на ньому збереглися залишки волосся. Під лівим стегном небіжчика на дні труни лежав невеличкий шматочок зотлілої тканини. Це все що залишилось від одягу померлого.

У наступному році під час розкопок в Іллінській церкві біля північної абсиди на глибині 1,9 м виявлено ще одне поховання у зотлілій дерев'яній домовині. Поховання орієнтоване на схід, на-

лежить чоловікові 40—45 років, збереглося погано. Біля нього знайдено хрестик із шкіри. Більше супровідного матеріалу не виявлено.

У церкві було закладено ще один розкоп між вітарем та напівколоною під південною стіною. На глибині 0,8 м при зачистці виявлені контури ями. При поглибленні її, на дні, на глибині 1,7 м знайдено частину обгорілої дубової дошки розміром 0,5×0,12 м. Дошка походить, можливо, від домовини. Тут же знайдено шматок майже зотлілої шовкової матерії, а в проломі фундаменту — кістку людського ребра. Зачищенням встановлено, що це поховальна яма, розмір ями 2,3×0,7×0,5 м і що тут було поховання, пізніше пограбоване і викинуто.

У фундаменті є два проломи, через які сюди потрапили грабіжники, і ймовірно через них було витягнуто наверх домовину. Про це свідчать знахідки на дні ями і у проломі (кістка з людського скелета, фрагмент матерії, а також дошка з труни).

Слід підкреслити, що відомостей про існування в Іллінській церкві інших поховань, крім Богдана Хмельницького, до розкопок не було.

За всіма ознаками, відкриті в північно-західній частині церкви поховання, не є останками похованого тут Богдана Хмельницького. Найімовірніше вони належать представникам козацької старшини. Отже Іллінська церква була усипальнею не лише гетьмана і його родини, а можливо й інших військових та державних українських діячів XVII ст. Не виключено також, що в церкві могли бути поховані й представники православного духовенства.

Лишається нез'ясованим також кому належало поховання, пограбоване й викинуто із поховальної ями, розчищеної між вітарем та напівколоною біля південної стіни церкви.

У «Чернігівському літописі» XVIII ст. є повідомлення, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чернецького тіла Богдана і його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини³. Можливо порожня поховальна яма має безпосереднє відношення до тих трагічних подій, але для ствердження цього не вистачає додаткових матеріалів.

Під час досліджень всередині церкви було відкрито залишки наземного житла XI ст., заглибленого у материк на 0,35 м. У заповненні знайдено уламки жорен з червоного пісковика, фрагменти давньоруського посуду XI ст. та кістки тварин. Тут знайдено також шиферне пряслице, а у господарській ямі житла стояв великий горщик XI ст.

Отже, вдалося встановити, що під Іллінською церквою містяться залишки наземного давнього житла XI ст. яке загинуло, очевидно, в результаті пожежі. Давньоруська кераміка була також знайдена і на замчиці. Це уточнює наші уявлення про поширеність давньоруських поселень на південь від р. Росі, яка вважалась рубежем давньоруської людності X—XIII ст. Дослідженнями археологів останніх років давньоруські матеріали і поселення виявлені на півдні поблизу гирла Дніпра.

При дослідженні вітаря Іллінської церкви трапились уламки полив'яних черепиць та два фрагменти круглого віконного скла. У східній частині вітаря знайдено ще два уламки полив'яних черепиць, чотири фрагменти круглого віконного скла жовтого й зеленого кольорів.

Одержані під час розкопок церкви матеріали (жолобчаста цегла, полив'яна черепиця, різнокольорове скло, окремі архітектурні деталі тощо), були використані при реставрації церкви і дали можливість відтворити її первинний вигляд. За зразками знахідок XVII ст. були замовлені й виготовлені аналогічні будівельні матеріали, які використані при реставрації Іллінської церкви в 1975—1980 рр.

У наступні польові сезони на замчиці було відкрито залишки ще кількох споруд XVII ст. У центрі було виявлено яму, з якої місцеві жителі вибрали кам'яну кладку якоїсь споруди. Вона була заглиблена в землю на 2,5 м від сучасної поверхні. Частина кладки збереглась. Для неї було використано сірий та коричнево-зелений пісковик. Змурована кладка на глиняно-вапняковому розчині, який добре зберігся до наших днів. У плані має прямокутну форму розмірами 2,5×2,5 м. Характер кладки, матеріалу та розчину ідентичний кладці фундаментів та стін Іллінської церкви, що дозволяє датувати її XVII ст. Можливо припустити, що вона споруджена водночас із церквою.

При проведенні подальших розкопок на глибині 50 см від сучасної поверхні виявлено ще дві аналогічні кладки, розташовані на відстані 2,2 м одна від одної. Поруч знайдено яму, з якої за словами місцевих старожилів, також було вибрано камінь для господарських потреб.

Виявлені рештки кам'яних кладок належали якійсь великій споруді. Це, ймовірно, була оборонна, а можливо й в'язна вежа на Суботівське подвір'я гетьмана Богдана Хмельницького.

За висновками архітекторів, ця кладка слугувала фундаментом великої кам'яної споруди на садибі Богдана Хмельницького, може частини галереї чи дзвіниці.

Поруч з цими кладками вдалося розчистити землянку чи якесь господарське приміщення, розмірами 6,5×5,5 м. До землянки вів похилий вхід під кутом 45° розмірами 2,8×53 м. При розчистці її в заповненні траплялась кераміка XVII ст., бита цегла, фрагменти пічних кахлів. Рівня підлоги досягнуто на глибині 2,4 м. На долівці виявлено велику кількість горлого дерева, скупчення каміння. У невеличкому заглибленні знайдено фрагмент глиняної миски світложовтого кольору з розписом по верхньому краю коричневою фарбою. Ця посудина теж датується XVII ст. Остаточна глибина підлоги в землянці зафіксована на рівні 2,8 м від сучасної поверхні.

На замчиці було знайдено рештки печі, а саме її черинь. При розчищенні виявилось, що у черинь були покладені і вмазані глиною фрагменти давньоруської кераміки, при реставрації якої було відтворено два горщики X—XI ст. Очевидно на цьому місці стояло давньоруське житло, яке було знищено, а частина його печі збереглась під поверхнею до наших днів.

Улітку 1990 р. у південно-західній частині замчища було закладено розкоп на місці залишків палацу Богдана Хмельницького, руїни якого існували ще в середині XIX ст. І відомі нам з зображень Т. Г. Шевченка.

Головний обсяг робіт тут був пов'язаний з вибіркою землі та розчищенням фундаменту. На кінець липня фундамент було відкрито повністю. Він становить собою майже чотирикутну в плані споруду з боками, орієнтованими за сторонами світу. Викладений із оброблених плит піщаника,

природних кам'яних брил та цегли. Найпотужніша північна стіна товщиною до 2,9, південна — до 2,3 м; західна та східна — 1,3—1,4 м, довжина стін: північної — 11,1, південної — 11,2, західної — 9,7, східної — 10,1 м, внутрішня частина становить прямокутник розмірами 8,3 (північна стіна) 5 м (західна стіна).

У південній стіні збереглися чотири ніші глибиною 1,4—1,5, шириною 0,4 м, посередині розцихана виймка шириною 1,5 м, в якій кладка здійснена під кутом.

Залишки двох заглиблень простежуються на західній стіні (1,2×0,8 м).

Північна стіна має два розриви — у східній частині та посередині, де виділяється прибудова, очевидно, залишки входу. Додаткові дослідження, проведені вже у серпні показали, що ця прибудова, завширшки 1,5 м відходить від стіни на 0,9—1,1 м, від західної стіни вона міститься на відстані 5 м. Найгірше збереглася східна стіна.

У серпні було закладено ще два розкопи. Перший — перпендикулярно до північного муру фундаменту з метою простежити прибудову до цієї стіни. Але у бровку вона заглиблювалась лише на 0,5 м. Про всяк випадок розкоп продовжували у північному напрямку і далі на 5 м, завширшки 2,5 м і на глибину до материкового лесу. Залишків будівельних споруд тут виявлено не було.

Другий розкоп прирізався перпендикулярно на північ від розкопу, де було виявлено слов'янське житло. Він мав довжину — 10 м, ширину — 4 м, глибину — до материка. Залишки будівельних споруд знайдено не було. Отже, відкриті нами залишки фундаментів найімовірніше є залишками палацу Богдана Хмельницького в Суботіві. Це одна з найбільших споруд виявлених археологами на замчищі.

При вивченні матеріалів з історії резиденції Б.Хмельницького в Суботіві у відділі рукописів ЦНБ НАН України вдалося знайти досі невідомі обміри планів фундаменту, а точніше — льоху під будинком тегмана, зрубані в 1854 р. відомим етнографом та істориком, доктором медицини Де ля Флізом⁴. Аналіз обмірів показав, що будинок Богдана Хмельницького багато чим нагадував добре відомі кам'яниці — топочасні житла козацької старшини. Згідно обмірів, будинок мав розміри в плані 13,4×10,1 м (чільний фасад мав у довжину 6/3 саженив) і являв собою відомий тип української хати «на дві половини». Майже навпіл її ділили сіни, з яких можна було потрапити з одного боку до двох житлових покоїв, а з другого — до великої світлиці для офіційних прийомів та сімейних свят. Один вхід у торці будинку вів до підвалу, де зберігалися припаси, а другий був розташований під ганком.

Слід зазначити, що обміри відкритих залишків фундаментів майже збігаються з обмірами Де ля Фріза. Виявлено також і вхід, зафіксований в торці будинку у північно-західній частині.

Серед інших джерел з описами будинку Богдана Хмельницького звертає увагу праця П. Куліша «Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (1842 р.). Тут він змальовує будинок сотника Черниша, споруджений у його Воронезькій фортеці на зразок суботівської будівлі Богдана Хмельницького.

П. Куліш у своїй праці спирався на певні історичні документи, тому ці описи вражають окремими деталями й подробицями. Очевидно автор, побувавши на руїнах замчища в Суботіві, збагатив свою працю новими матеріалами⁵.

В описах, зокрема, говориться, що будинок Б. Хмельницького було вкрито зеленою полив'яною, або як тоді її називали «муровленою» черепицею типу «бобровий хвіст», а у приміщеннях стояли кахляні печі. У світлиці була піч, оздоблена кахлями із зображенням козака на коні. Під час розкопок вдалося знайти уламки черепиці типу «бобровий хвіст» із зеленою поливою, а також пічні кахлі без поливи з рельєфним зображенням козака на коні, що так пасувало до йоговничої вдачі господаря, а також кахлі з вигадливим рослинним та геометричним орнаментом.

Отже, цілком вірогідно, що знайдені на замчищі археологічні матеріали походять з суботівського будинку Богдана Хмельницького.

Серед іншого археологічного матеріалу у великій кількості траплялась пізньосередньовічна кераміка.

Кераміка XVII ст. різноманітна, вона включає кухонно-столовий посуд та архітектурно-декоративну кераміку.

Асортимент посуду досить пирокій: горщики, покришки, макітри, сковороди, куклі, глечики, миски, блюда, сільнички, тарілки тощо — такий неповний перелік глиняного посуду із Суботова⁶.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена насамперед кахлями. Суботівські кахлі, знайдені під час розкопок, збереглися лише в уламках. Усі вони коробчасті, виготовлені з червоної глини з домішкою піску, зрідка з додатком сухої глини і залізистих включень. Для їх виробництва використовувались дерев'яні або глиняні форми. Орнамент рельєфний, геометричний чи рослинно-геометричний. Траплялись кахлі, вкриті зеленою поливою.

Суботівські кахлі досить різноманітні, вони включають усі види, необхідні для архітектурно-декоративного оформлення печі XVII ст.: лицьові, кутові, карнизні, поясні та коронки. Орнамент кахлів виконаний за допомогою різних штампів. Окрема група кахлів відрізняється орнаментом, виконаним у народних традиціях різьблення по дереву. На цих кахлях орнамент являє собою геометричний мотив з прямих ліній або таких, що перетинаються. Деякі кахлі прикрашені розетками у колі, ромбами, трикутниками, стилізованим зображенням соняшників, квітів, хрестів тощо.

Вартий уваги фрагмент кахлі з дуже цікавою і рідкісною на Україні композицією геральдичного характеру. Про це йшлося вище. Тут зображено вершника з шаблею в руці. Цей сюжет набув поширення як гербовий у XIV—XV ст. в Литві й Білорусії. На Україні подібний зразок виявлено в Кам'яниці-Подільському.

На Суботівській кахлі цей мотив набув місцевої манери виконання. По кутах зображено зависи — прийом, характерний для парадного портретного живопису. Можливо, цим майстер

хотів підкреслити відтворення на кахлі портрету певної особи, можливо навіть, власника замку — Богдана Хмельницького.

Серед керамічних виробів в Суботові траплялись фрагменти світильників, уламки козацьких лючок. Знайдено уламки круглого віконного скла, скляного посуду гутного виробництва.

Вироби з металу представлені підковками до чобіт, фрагментами ножів, кресалами, замками та іншими побутовими речами. Знайдено також польську монету XVII ст.

Крім об'єктів XVII ст. в межах садиби виявлено культурні залишки давнішого часу: напівземлянкові житла з численною слов'янською керамікою IX—X ст., речі ранньозалізного віку та доби бронзи. У зв'язку з цим виникає припущення про те, що батько Богдана Хмельницького під садибу обрав городище раннього залізного віку, на якому ще зберігались вал і рів з напільного боку і в західній частині замчища.

Поперечним розрізом сучасної вулиці, що проходить під валом по південному краю замчища, було відкрито внутрішню частину оборонного рову, який захищав садибу з напільного боку. На ескарпованому схилі замчища знайдено рештки насипу валу, скріпленого дерев'яними конст-рукціями.

Заселення мису слов'янами в IX—X ст. також свідчить на користь наявності на ньому укріплень.

Під час польового сезону 1991 р. було проведено розкопки біля північно-західного кута замчища за 7 м від північно-східного кута розкопу 1990 р., де були відкриті фундаменти палацової споруди XVII ст. Тут на різній глибині траплялись уламки пічних кахлів і посудин пізнього середньовіччя, поодинокі знахідки раннього залізного часу, а також окремі уламки посудин багатовазикової кераміки доби бронзи. При поглибленні розкопу чітко визначились контури великої заглибленої в землю споруди овальної форми, орієнтованої з південного заходу на північний схід. У цьому напрямку її відкрито на довжину 15 м, а по ширині вона займала 8 м.

У розкритій частині на північно-західному краї споруди виявлено чотири входи на відстані 1,5—2,0 м один від одного. Котлован споруди заглиблений у світложовтому лесі. Стіни не вертикальні, а дещо нахилені назовні. Долівка нерівна, заглиблена на 1,0—1,7 м від сучасної поверхні, перекрита перемішаним сірим ґрунтом із вкрапленнями гумусу та жовтого суглинистого лесу.

Споруда остаточно не досліджена і для визначення її призначення ми не маємо достатніх підстав. Тим більше, що аналогів їй невідомо, будь-яких ознак опалювальних пристроїв не знайдено. Знахідок, які належать безпосередньо до споруди, тобто які залишились на долівці з часу її функціонування, не виявлено. У ямах на долівці також не знайдено будь-яких речей, що могли знаходитись тут напередодні руйнування споруди.

Отже, відсутність матеріалу не дає змоги встановити призначення даної споруди.

Судячи за овальною формою, наявністю кількох входів та незвичного внутрішнього планування, це була споруда типу куреня. Вона могла призначатись для перебування тут осіб, які несли вартову службу чи виконували інші обов'язки, пов'язані з існуванням гетьманської садиби⁷.

Отже, в результаті багаторічних досліджень на замчищі Богдана Хмельницького в Суботові відкрито залишки житлових, господарських та оборонних споруд. Одержано важливі матеріали, використані для створення музейної експозиції на замчищі до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, яке відзначалось у 1995 р.

Дослідження на замчищі триватимуть, адже зараз розкопками відкрито приблизно третину всієї площі, яку займала садиба гетьмана.

Сподіваємось на нові відкриття й знахідки, що допоможуть повніше розкрити світ, в якому відбувались історичні події, пов'язані з життям і діяльністю великого сина українського народу.

Примітки

¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— К., 1864.— С. 681.

² Юра Р. О. Звіт про роботу слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР в селі Суботові Чигиринського району Черкаської області в 1970 р. // НА ІА НАНУ.— Ф. е.— С. 12.

³ Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.— К., 1856.— С. 30.

⁴ Кілессо С. К. Будинок Богдана Хмельницького в Суботові // УІЖ.— 1972.— № 7.— С. 106.

⁵ Кулиш П. А. Сочинения и письма / Под ред. И. Каманина.— К., 1910.— С. 118—126; Кілессо С. К. Вказ. праця.

⁶ Виноградська Л. І., Горішній П. А., Юра Р. О. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області // Археологія.— 1985.— № 50.— С. 65.

⁷ Кучера М. П. Звіт про розкопки в Суботові в 1991 р. // НА ІА НАНУ.— С. 9.

Одержано 08.04.94